

TARIMSAL ÜRÜN FİYAT ARTIŞLARININ TÜRKİYE TARIMININ YAPISAL SORUNLARINA DAİR GÖSTERDİKLERİ

Nevzat Evrim ÖNAL⁴

Öz

Türkiye’de işlenmemiş tarımsal ürünlerin perakende fiyatları Kasım 2018 itibariyle genel olarak zaten yüksek seyretmekte olan enflasyonun çok ötesinde bir artış sürecine girdi. Yaş sebze ve meyvede dört ay zarfında yüzde 50’yi aşan nominal fiyat artışı doğal olarak hararetli tartışmaları da tetikledi ve meseleye çok sayıda açıklama getirildi. Bu açıklamalar içerisinde en yaygını Türkiye tarımının girdi açısından dışa bağımlılığı ve döviz kurunda 2018 ortasında yaşanan şokun fiyatlara yansımış olmasıydı. Bu açıklama, belli bir düzeyde doğru olsa da; bu makalenin yazarı döviz kuru ile işlenmemiş tarımsal ürünlerin perakende fiyatları arasında kurulan ilişkinin Türkiye’nin tarımsal ürün ihracatı dikkate alınmadığı müddetçe eksikli olacağını düşünmektedir. Fiyatların kura verdiği şiddetli tepki, Türkiye tarımının son yirmi yılını kapsayan yapısal sorunlarının bir bakiyesi niteliğindedir ve doğru yöntem, onların bu tarihsel perspektiften değerlendirilmesidir. Dolayısıyla bu makalede, son verilerin işaret ettiği eğilimler tarihsel analize tabi tutulacak ve eldeki soruna kısa vadeli ve geçici değil; uzun vadeli ve (en azından daha) kalıcı, bütünlüklü bir çözüm önerilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tarımsal fiyatlar, Türkiye, tarımsal ürünlerin dış ticareti, gıda güvenliği

JEL Sınıflaması: Q11, Q13, Q17, Q18, Q21

THE INDICATIONS OF RISING AGRICULTURAL PRODUCT PRICES ON THE STRUCTURAL PROBLEMS OF TURKISH AGRICULTURE

Abstract

In Turkey, the consumer prices of unprocessed agricultural products began to hike by November 2018, quite surpassing the already high inflation. The nominal prices of raw fruit and vegetables rose 50 percent in just four months and this, naturally, sparked a hot debate in which many explanations were brought. The most widely accepted of these explanations pointed to the external dependence of Turkish agriculture when it comes to agricultural inputs; claiming that the cause of the price hike at the end of the year is the foreign exchange rate shock that happened around mid-2018. While this explanation is quite right to some extent, the author of this article thinks that any relation formulated between the foreign exchange rate and the consumer prices of unprocessed agricultural products would be incomplete unless it takes into account the agricultural exports of Turkey. The sharp reflex that the prices display in the face of rising foreign exchange rate serves to display the final account of the structural problems of Turkish agriculture in the past two decades; and the correct way to address the issue is from this historical perspective. Therefore, in this article, the trends that latest data point to will be historically analyzed and a long-term and (at least more) lasting solution will be proposed for the problem at hand.

Keywords: Agricultural prices, Turkey, agricultural trade, food security

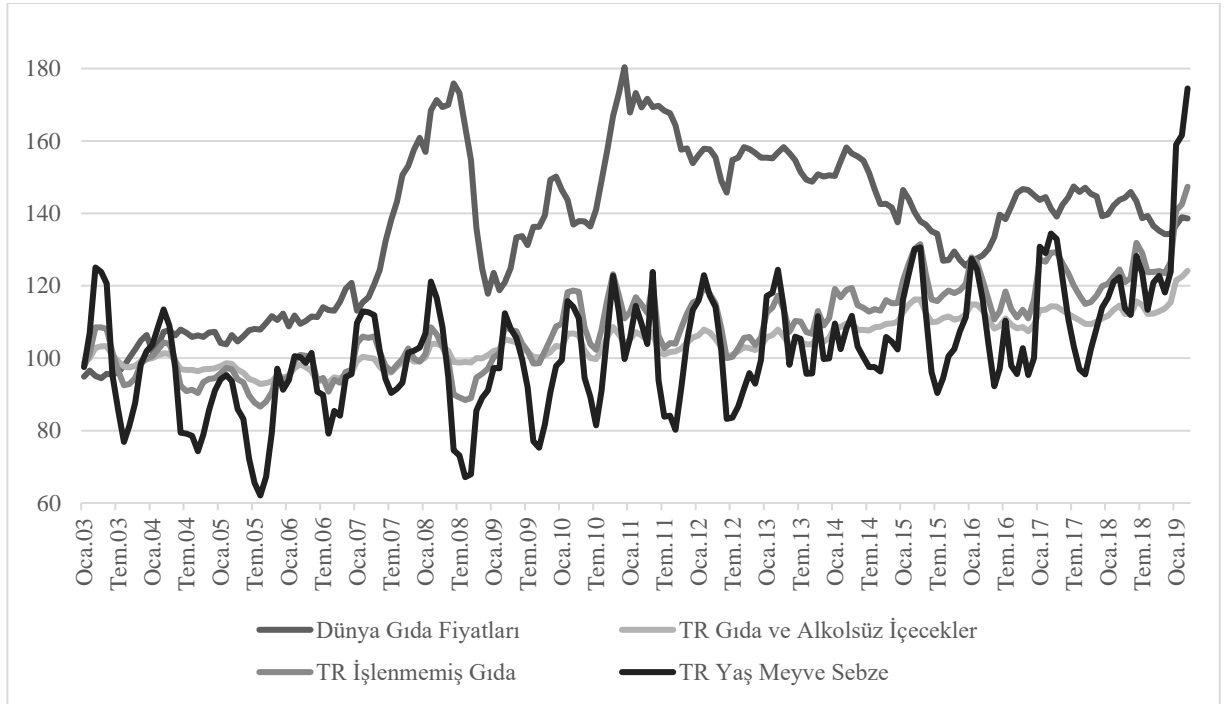
JEL Classification: Q11, Q13, Q17, Q18, Q21

⁴ Dr. Öğr. Üyesi, Beykoz Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, İşletme Mühendisliği Bölümü, nevzatevrimal@beykoz.edu.tr, ORCID Kimlik No: <https://orcid.org/0000-0001-5843-7289>

1. Giriş

2018 yılının Temmuz ayında yaşanan döviz kuru şoku, bir bakıma Türkiye ekonomisinin işleyişinin çeşitli alanlarda sorunlu hale gelmesinin başlangıç noktası oldu. Türkiye'nin çok boyutlu dışa bağımlılığı kronik cari açığıyla öteden beri bilinen bir durumdu, dolayısıyla hâlihazırda yüzde 15 seviyesinde olan enflasyonun döviz kurundaki artışla birlikte on puan yükselmesi şaşırtıcı değildi.

Gıda fiyatlarında, bilhassa da işlenmemiş gıda fiyatlarında ise gerek kamuoyu, gerekse iktisatçıların ve siyasi erkânın şaşkınlıkla karşıladığı boyutta bir yükseliş yaşandı. Dünya gıda fiyatlarının izlediği trendin tam tersi yönde olan bu artış kimi tekil örneklerde karaborsacılığa bağlansa da ortada kriminal bir vakanın çok ötesinde bir sorun olduğu kısa sürede anlaşıldı. Öyle ki, 31 Mart 2019 tarihinde yapılacak yerel seçimler öncesi yaklaşık iki ay boyunca, kontrol edilemez hale gelmiş sebze ve meyve fiyatlarını biraz olsun baskılamak için devlet tarafından yapılan “tanzim satış” uygulamasına⁵ ve bu uygulamaya paralel olarak süpermarketler içerisinde de benzer ucuzluk stantları açtırılmasına rağmen; Mart sonu itibarıyla “gıda ve alkolsüz içecekler” tüketim grubunda yüzde 8, “işlenmemiş gıda” alt grubunda yüzde 18, bu grubun “taze sebze ve meyve” kaleminde ise yüzde 43 reel fiyat artışı yaşanmıştı.

Şekil 1.

Dünyada ve Türkiye’de enflasyondan arındırılmış gıda fiyatları endeks değerleri

Kaynak: Dünya fiyatları için FAO (2019); Türkiye fiyatları için TÜİK (2019).

Not: Dünya fiyatları endeksi 2002-2004=100, Türkiye fiyatları endeksi 2003=100

⁵ Büyük şehirlerin kent merkezlerinde tüketicilere sınırlı satın alma miktarı hakkı verilerek, sübvansede edilmiş fiyatlarla kimi sebze ve meyvelerin satılma uygulaması.

Bu, doğal olarak, ciddi biçimde tartışılması gereken bir durum zira söz konusu başlıklarda yaşanan reel artış (ki “taze sebze ve meyve” kalemi parçası olduğu diğer ikisindeki yükselişin başlıca müsebbibi gibi görünüyor) salt Türkiye tarımının mazot, tohum, tarım ilacı ve gübre gibi girdiler açısından dışa bağımlı olmasıyla açıklanamaz. Açıklanamaz, zira verilerin incelendiği dönem itibarıyla fiyatlar enflasyondan arındırıldığı zaman, döviz kuru şokunun yarattığı maliyet etkisinden de (en azından ortalama düzeyde) arındırılmış olmaktadır. Bu yapıldığında, geriye elde tüketici enflasyonunun üzerinde yüzde 43 düzeyinde bir fiyat artışı kalıyor ve bu ölçekte artışlar, tarım sektörü söz konusu olduğunda, genelde yaygın kuraklık ve benzeri doğal durumlarla ilişkilendirilir. 2018-2019 döneminde, kimi ürünlerde kimi sorunlar yaşanmış olmakla beraber, böyle genel bir durum da gözlenmedi.

Dolayısıyla, gözlemlenen durumun kısa vadeli bir anomali değil, derin ve kronik kimi sorunların semptomları olduğunu düşünmek için yeterli sebep mevcuttur. Bu yüzden işe, Türkiye tarımının son yirmi yılda yaşadığı dönüşüme tarihsel bir bakış geliştirerek başlanmalıdır.

2. Tarımın dış piyasa belirlenimli hale gelmesinin tarihsel ve yapısal arka planı

2.1. Türkiye’de tarımın desteklenmesi ve sanayileşme arasındaki tarihsel bağ

Türkiye’nin gıda açısından kendi kendisine yeterli olması ve tarım sektörünün dış ticaret söz konusu olduğunda önemli bir cari fazla kaynağı olması öteden beri tekrar edilen ezberlerdir. Ne var ki, bunlardan birincisi, önemi tartışmasız olsa da artık sorgulanır haldedir. İkincisi ise daha problemlidir zira sınai üretimin başat hale geldiği 19. yüzyıldan bu yana bir ülkenin işlenmemiş tarımsal ürün gibi düşük katma değerli metaller ihraç edip karşılığında yüksek katma değerli sınai metaller ithal etmesi pek olumlu bir durum değildir. İngiltere’deki ve nihayetinde sanayi sermayecilerinin galip geldiği “tahıl yasaları” tartışmasından bu yana görülen; normal koşullarda dış ticaret fazlasının yüksek katma değerli sınai ürün ihracatından elde edildiğidir.

Kaldı ki, Türkiye, 2008 yılından bu yana tarım sektöründe de dış ticaret açığı vermektedir.

Bu tartışma, Türkiye’nin sanayileşme sürecinin tamamı boyunca sürdürülmüştür. 1923 itibarıyla elinde sanayi namına hemen hiçbir birikim olmayan (Boratav, 2004A: 20) Türkiye Cumhuriyeti, içine doğduğu uluslararası koşullarda bağımsızlığını korumak için sanayileşmesini dış kaynaktan ziyade tarımsal artığın sanayiye aktarımına dayandırmak zorundaydı. Ne var ki tarımsal artığı elinde bulunduran toprak sahipleri kendi sermaye birikimlerinden vaz geçmeye çok da istekli değildi. 1930’larda ve devlet eliyle yapılan hayli sınırlı bir sanayileşme atılımının ardından mülk sahibi sınıflar arasındaki gerilim giderek şiddetlendi ve nihayet 27 Mayıs 1960 darbesiyle çözüldü. Türkiye’de kır, kente; tarımsal üretim de kentlerde yoğunlaşan sermaye birikimine bu sürecin sonucunda tabi hale geldi.

Bu tarihten itibaren Türkiye hızlı ve planlı bir sanayileşme sürecine girdi ve bu sürecin en önemli bileşeni gıda fiyatlarının düşük tutulmasıydı. Klasik politik iktisadın en temel önermelerinden biri düşük ücretlerin ancak düşük gıda fiyatlarıyla birlikte sağlanabileceğidir (Ricardo, 1997: 85) ve düşük ücretler sanayileşmenin en önemli kolaylaştırıcısıdır (Martonaro, Sanfilippo ve Haraguchi, 2017: 29). Gerçi Türkiye’de, bilhassa 1970’li yıllarda işçi sınıfının örgütlü mücadelesi ücretlerin düşük tutulmasını engelledi (ve özel sektör sanayileşmesi hayli sınırlı kaldı) ancak 1960’lar ve 70’ler boyunca kamu öncülüğünde kapsamlı bir sanayileşme yaşandı (Boratav, 2004A: 130) ve bunun kaynağının bir ölçüde tarımdan geldiğini söylemek mümkündür.

Türkiye’de devletin tarımı desteklemesine yönelik sistem, bu temel üzerine oturtulmuştu. Kamu kurumları, tarıma üç yönlü bir destek veriyordu: Birincisi, en önemlisi gübre fabrikaları olmak üzere kamu işletmeleri ucuz girdi sağlıyordu. İkincisi, en önemlisi Ziraat Bankası olan kamu bankaları tarafından (ve dolaylı olarak tarım kredi kooperatifleri üzerinden) finansman desteği sağlanıyordu. Üçüncüsü, yirmiden fazla tarımsal ürün için destekleme alımları yapılıyor ve böylelikle çiftçinin eline geçen ürün fiyatları belirleniyordu. Bu destekleme alımları, sınıai ürünlerde doğrudan Sümerbank gibi kamu iktisadi teşekkülleri tarafından yapıldığı için, aynı zamanda sınıai üretimin tedarik zincirini de destekleyen bir niteliğe sahipti.

Bu sistemin kuşkusuz eleştirilecek çok yönü vardı, ancak açık ki bu yapı, sistematik olarak tarım aleyhine sonuçlar ürettiği tecrübeyle sabit olan (Borataş, 2004B: 14) serbest piyasa işleyişinden daha dengeliydi. Dengeli olduğunun en önemli göstergesi, 1960-1980 boyunca yaşanan kapsamlı sanayileşme süreci boyunca Türkiye’nin kır ve kent nüfus artış oranları arasındaki farkın çok açılmaması; kırdan kente kırsal nüfus artış oranını sıfırın altına düşürecek bir kitlesellikte göç yaşanmamasıydı.

2.2. Bağıın kesilme süreci ve sonuçları

1980’e geldiğinde, tüm dünyada en genel anlamda Keynesyen olarak tanımlanabilecek, devletin üretim ve istihdamın (dolayısıyla ücretlerin de) önemli bir kısmını kontrol ettiği ekonomik modeller hızla terk ediliyor, yerine dış ticaret ve finansa tam serbestlik tanınan, piyasanın işleyişinin dokunulmaz kılındığı neoliberal modele geçiliyordu. Politik açıdan çok şiddetli yaşanan bu sürecin Türkiye’deki yol haritası 24 Ocak kararları; bu kararların uygulamaya konmasının miladı ise sekiz ay sonra yapılan askeri darbe ve ardından gelen cunta dönemi oldu.

Yaşanan dönüşümün konumuz açısından anlamı şuydu: Son maddesi açısından başarısız olan “düşük işsizlik – düşük gıda fiyatları – düşük ücretler” modeli terk ediliyor, “yüksek işsizlik – düşük ücretler” modeline geçiliyordu. Tarım sektörüne verilen destekler önemli kesintilere uğratıldı ve 1980’ler boyunca kırdan kente çok büyük bir göç dalgası yaşandı. Bu dalga kentsel işsizliği tırmandırdı ve doğal olarak ücretlerin düşmesini sağladı.⁶

Ne var ki süreç pürüzsüz değildi, 1980’lerin ortasından itibaren siyasi yasaklar kalkıp tekrar çok partili sisteme geçildiğinde yüksek maaş/ücret ve tarımsal desteklerin genişletilmesi vaatleri önemli birer siyasi başlık haline geldi. Neticede, tarımsal desteklerde 1980’lerde yaşanan kayıplar 1990’larda bir ölçüde telafi edildi ve 2001 yılının Şubat ayındaki büyük ekonomik krize kadar Türkiye’de devletin tarıma yönelik destekleme sisteminde neoliberal dönüşüm sınırlı kaldı (Önal, 2010: 142).

IMF’ye sunulan 9 Aralık 1999 tarihli niyet mektubuyla başlayan ve 2001 ekonomik krizinin ardından önce Kemal Derviş, ardından da birinci AKP dönemindeki özelleştirmelerle tamamlanan dönüşümün detayları başka bir yerde kapsamlı biçimde ele alındığı için (Önal, 2010: 145-158) burada tekrar edilmeyecek. En özet haliyle, Türkiye’nin hâlihazırda tarımsal destek sisteminin 2002 itibariyle tamamen ortadan kalktığını, bu sistemin kamu iktisadi teşekküllerinden oluşan altyapısının da 2002-2007 dönemindeki özelleştirmelerle kalıcı biçimde tasfiye edildiğinin söylenmesi yeterlidir.

⁶ Buna cunta döneminde tüm sendikaların faaliyetlerinin yasaklanmış ve işçi sınıfının örgütlü pazarlık becerisinin fiilen ortadan kaldırılmış olmasının etkisini de kuşkusuz eklememiz gerekiyor.

Öte yandan, tasfiye edilen tarımsal destek sisteminin işleyiş mantığını kısaca özetlemekte fayda var. Az önce belirtildiği üzere üç unsurdan (girdi, kredi ve çıktı desteği) oluşan tarımsal destek sistemini üçgen biçiminde bir koruma kalkanına benzetmek mümkündür. Bu kalkan, serbest piyasanın işleyişi açısından boşluk bırakmadığı için küçük üreticiliği sürdürülebilir kılmaktadır zira bu üçgeni oluşturan unsurlardan bir tanesinin olmaması durumunda o alandan dışarı kaynak sızması başlayacaktır. Örneğin; devlet çiftçiye yalnızca düşük faizli kredi ve çıktı desteği veriyor; yani normalde oluşacak piyasa fiyatının üzerinde bir fiyattan destekleme alımı yapıyor olsun.

Bu durumda, başlangıçta çiftçinin eli biraz rahatlayacak olsa da, kısa sürede çiftçiye girdi sağlayan sektörde fiyatlar yükselmeye başlayacak ve devlet tarafından çiftçiye aktarılan kaynak dolaylı olarak, örneğin, gübre üreticilerine akmaya başlayacaktır. Bu bakımdan tarımsal destekler ekonomik açıdan toprak rantını artıran bir unsur gibi işlemektedir ve destek sisteminde bir açık nokta bırakıldığında tarımdan dışarı akması kaçınılmazdır. Kaçınılmazdır, zira küçük üretici, onu tanımlayan “küçük” ölçeğin zorunlu bir sonucu olarak, piyasa koşullarında devlet dışındaki muhatapları karşısında zayıf pazarlık gücüne sahiptir ve kendisi dışındaki tüm unsurlar (gübre üreticileri, bankalar, işlenmiş gıda üreticileri, süpermarket zincirleri vb.) daha tekelleşmiş piyasalarda faaliyet gösteren, daha büyük ölçekli şirketlerdir (Önal, 2017: 733). Yani tarım sektörünün desteklenmesi işi yalnızca devlet bütçesinden bu amaçla bir kaynak aktarılması değildir; bu kaynağın aktarıldığı yerde kalmasını sağlamayı da gerektirir.

Türkiye’de 2001-2013 yılları arasında genel olarak azalan tarımsal desteklerin 2013 sonrası tekrar yükseltilmeye başlamasına rağmen (OECD, 2019) tarımdaki dağılmayı durduramıyor olmasının sebebi budur.

Dağılmanın başlıca göstergesi, en genel anlamda üretken kaynakların sektörden dışarı kaçıyor olmasıdır. Türkiye, 2002-2018 yılları arasında bitki tarımı amaçlı kullanılan toprak alanının yüzde 13’ünü, yani 3 milyon 384 bin hektar tarım alanını kaybetmiştir. Aynı süre zarfında işgücünün tarımda istihdam edilen kısmı sayısal olarak yüzde 30 civarında azalmıştır.⁷ Tarımın GSYİH içerisindeki payı yüzde 10’dan yüzde 6’ya düşmüştür ve bu düşüş, yalnızca tarım sektörünün ekonominin geri kalanına göre yavaş büyümesinin sonucu değildir; söz konusu dönemde sektörün reel olarak küçüldüğü yıllar mevcuttur.

3. Piyasalaşmanın gösterge ve sonuçları

Yukarıda çizilen çerçevede söz konusu olan çözülmenin, destekleme sisteminin tek sonucu olduğu düşünülmemelidir. Devlet desteklerinin kaldırıldığı bir ortamda, bağımsız kooperatiflere de sahip olmayan küçük üreticilerin her biri kendi açısından bir “beka stratejisi” geliştirmek durumunda kalmıştır. Üretimden çekilme rakamları, bu süreçte elenenleri göstermektedir ancak elenmeyenlerin birer üretici olarak davranışlarında da kaçınılmaz değişiklikler olmuştur. Örneğin üreticinin kendi üretim faaliyeti üzerindeki denetimi büyük ölçüde yitirdiği sözleşmeli üreticilik (Ulukan, 2009), ya da aynı durumun bir sözleşme olmaksızın *de facto* yaşandığı tüccar-tedarikçiye bağımlılık (Önal ve Özalp, 2018) çok yaygınlaşmıştır.

⁷ Türkiye’de tam olarak kaç kişinin geçimini tarımdan sağlıyor olduğunu söylemek başlı başına bir meseledir. Bunun bir yolu olabilecek “köy nüfusu” kategorisi, büyükşehir yasasıyla birlikte “büyükşehir” olarak tanımlanan illerde tüm köylerin mahalleye dönüştürülmesiyle kullanılamaz hale gelmiştir. Bir diğeri olan Çiftçi Kayıt Sistemi verileri erişime kapanmıştır. Geriye yalnızca TÜİK’in iş kollarına ve işyerindeki istihdam durumunda göre sınıflandırdığı işgücü istatistikleri kalmaktadır. Sunulan oranın kaynağı bu işgücü istatistikleridir.

Tarımsal üretimin toplumsal ihtiyaçlar açısından öncelikli (ama kâr marjı düşük) ürünlerden uzaklaşıp parasal kazancı yüksek ürünlere yönelmesinde temel faktör devletin aradan çekilmesiyle oluşan bu bağımlılık ilişkileridir zira söz konusu alıcılar aynı zamanda piyasa koşullarının seyri, ihracat pazarlarının beklentileri ve benzeri konularda küçük üreticilerden çok daha gelişkin enformasyona sahiptir.

Üretim tercihlerinde bu yöndeki değişimi incelemek için buğday, mısır, çeltik, patates, soğan, domates, salatalık, sivri biber, patlıcan, lahana, taze fasulye, nohut, kuru fasulye, kırmızı mercimek, portakal, mandalina, limon, elma, sofralık zeytin ve yağlık zeytin olmak üzere toplam 20 üründen oluşan bir temsili ürün grubu oluşturulmuş ve bu ürünlerin yıllık kişi başı üretimleri 1998-2018 yılları arasında, 1998-2001 arasındaki dört yıllık dönem baz alınarak indekslenmiştir. İncelemenin bulguları Ek 1'Ürünler seçilirken doğrudan ya da dolaylı olarak TÜFE mal sepetinde ağırlık sahibi olan tarımsal ürünler ile Türkiye'nin tarımsal ihracatında önemli yer tutan ürünler tercih edilmiştir. Sonuç şudur: 2018 yılı itibarıyla Türkiye'nin temel ihracat ürünleri olan narenciye türleri, domates ve elmanın yanı sıra, yine ihracata konu olan önemli bir sınıai ürün olan yağlık zeytin ve ithal edilen pahalı hibrit tohumlar vasıtasıyla dekar başına yüksek verimlilik alınan, üreticiden ziyade tedarikçiye kazandıran (Önal ve Özalp, 2018) pirinç ve mısır üretimi artmıştır. Geri kalan ve halkın mutfak harcamalarının önemli bir bölümünü teşkil eden tarımsal ürünlerin tamamının kişi başı üretim indeksi değeri 100'ün altında kalmıştır. Kimi ürünlerde, örneğin son zamanlarda şiddetli tartışmaya konu olan patates, kuru soğan ve patlıcanda kişi başı üretim azalması yüzde 30'un üzerindedir.⁸

Bu eğilim, toprak kullanımında da kendisini göstermektedir. 2002-2018 döneminde toplam tarım arazilerinin azalmasından yukarıda bahsedilmişti. Üzerinde bitkisel üretim yapılan tarım arazileri dört ana kalemde; ekim alanları, nadas alanları, sebze bahçeleri ve meyve bahçeleri olarak sınıflandırılmaktadır. Bu kategorilerin meyve bahçeleri hariç tümü 2002-2018 döneminde daralmıştır. İhracata yönelik üretimin en yoğun olduğu meyve üretim alanları ise aynı dönemde yüzde 30 genişlemiş, bu kategorinin toplam bitki tarımı arazileri içerisindeki payı yüzde 10'dan yüzde 15'e yükselmiştir. Yani ihracata yönelik üretimin artması ve ihracata yönelik olmayan ürünlerin üretiminin, fiyatları yükseltecek biçimde azalması iki bağımsız olgu değildir; üretim olanaklarının kullanımındaki değişimin bir sonucudur.

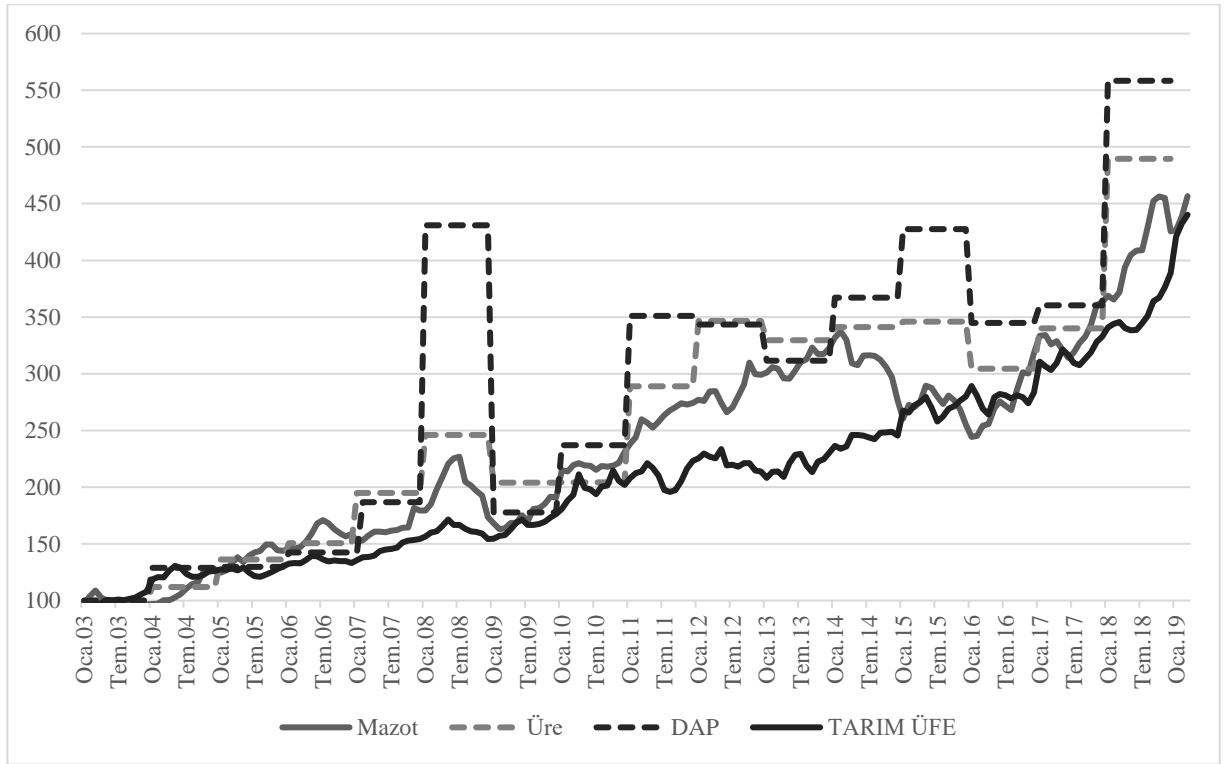
Yaşamakta olan tipik bir özyeterlilik-uzmanlaşma çelişkisidir. Diğer alanlarda olduğu gibi tarımsal ürünlerin dış ticaretinde de ekonomik açıdan rasyonel olan, görece üstünlüğe sahip olunan (ve ihracat pazarlarında talep edilen) ürünlerde, diğer ürünlerin zararına bir uzmanlaşmadır. Ne var ki bu uzmanlaşma ve ihracata yönelme yerli tüketicinin hem fiyat hem de daha genel anlamda beslenme açısından zararına olmaktadır zira sermaye ihracatını yaptığı tarımsal ürünlerde uzmanlaşabilir ancak hane halkının beslenme yelpazesinde "uzmanlaşma" gıda bağımsızlığının zayıflaması manasına gelmektedir.

Piyasalaşmanın tarımsal üreticinin gelirini nasıl sıkıştırdığının bir diğer göstergesi maliyet kalemleriyle gelir arasındaki marjın giderek daralmasıdır. Tarım ve Orman Bakanlığı (2015) tarafından oluşturulan ve ne yazık ki güncellenmeyen bir incelemede tarımsal ürünlerin girdi pariteleri hesaplanmıştır. 2002-2015 dönemi için yapılan hesaplamalarda, seçilen ürünlerin tamamı gübre ve mazot karşısında kayıp yaşamış, aynı miktar girdi için daha fazla ürün satılması gerekir hale gelmiştir.

⁸ Hesaplamanın detayları Ek-1'de sunulmuştur. Hesaplama yapılırken TÜİK'in (2019) nüfus verileri kullanılmıştır, ancak 2013 itibarıyla ciddi bir ek nüfus oluşturan mülteciler hesaba katılmamıştır.

Öte yandan tüm ürünler traktör ve beyaz eşya karşısında kazançlı görünmektedir. Nitekim bu dönemde yükselen ithalatla birlikte Türkiye'nin traktör parkı yüzde 30, biçerdöver parkı yüzde 39 büyümüştür (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2018).

Benzer bir parite hesaplamasının farklı ürünler için ayrı ayrı yeniden yapılması bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır; ancak çiftçinin eline geçen fiyat açısından bir gösterge olarak tarımsal ürünler üretici fiyat endeksi kullanılarak ve bu gösterge iki temel girdi olan gübre ve mazot fiyatlarının seyri ile karşılaştırılarak genel bir durum analizi yapılması yine de mümkündür. Bu incelemenin bulguları Grafik 2'de sunulmuştur. Görüleceği üzere, 2003-2019 Mart dönemi boyunca tarımsal ürünlerin fiyat artışı, kısa ve istisnai aralıklar haricinde gübre ve mazot fiyat artışının gerisinde kalmaktadır. 2019 başından itibaren tarımsal ürünlerde yaşanan fiyat artışları da (perakende artışlar toptan fiyat artışlarından daha şiddetli olduğu için) kaybı telafi etmeye yetmemektedir; üstelik döviz kuruna ciddi biçimde bağlı olan gübre fiyatları için 2019 verisi henüz oluşmamıştır.

Şekil 2.

Endekslenmiş tarımsal girdi fiyatları ve Tarımsal Üretici Fiyat Endeksi (2003=100)

Kaynak: Gübre fiyatları için Tarım ve Orman Bakanlığı (2018), mazot ve Tarım-ÜFE için TÜİK (2019)

Yukarıda işaret edildiği üzere, girdi fiyatlarındaki artıştan yaşanan kayıpların yalnızca parasal desteklerle telafi edilmesi mümkün değildir, zira parasal destekler esasen girdi fiyatlarının artmasına sebep olacaktır. Grafik 2'de görülen sorunun (ki bu sorunun tohumluk ve tarımsal ilaç fiyatlarında da yaşanıyor olduğu düşünülmelidir) mümkün tek çözümü, devletin tarımsal girdi piyasa fiyatlarını kontrol edebilecek bir üretim payına sahip olmasıdır. Bu husus sonuç bölümünde tekrar ele alınacaktır.

4. Son döviz şokunun kısa vadede gösterdikleri

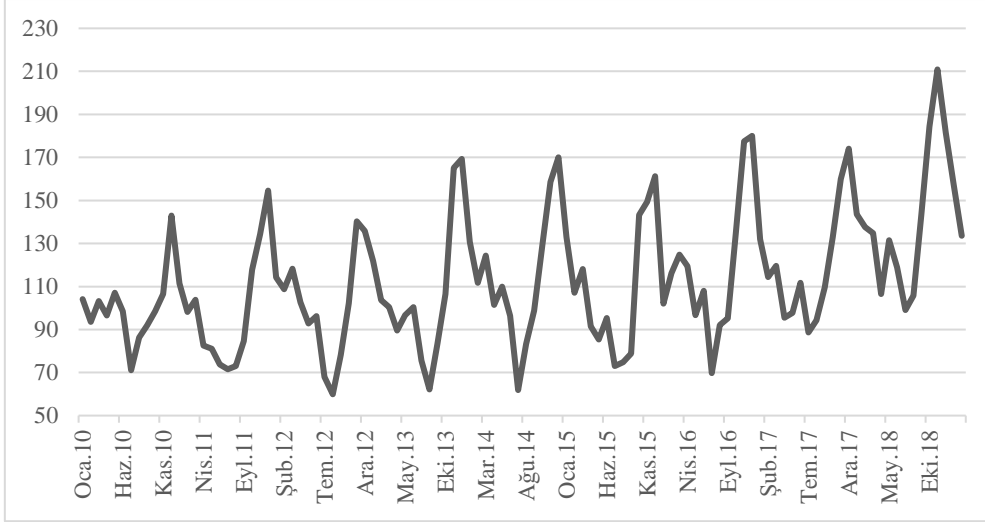
Daha önce gıda fiyatlarında yaşanan yükselmenin, tarımsal girdi maliyetlerindeki artışın fiyatlara yansımalarıyla açıklanamayacağını belirtmiştik. Bunun bir sebebi fiyatlardaki yükselmenin, döviz kuru şokunun etkisinin tetiklediği enflasyon artışını hayli aşan bir reel boyut taşımasıydı.

Bir diğeri ise, döviz şokunun yaşandığı Temmuz ayı itibariyle üretim sürecinin büyük ölçüde tamamlanmış, dolayısıyla tarımsal maliyetlerin de önemli ölçüde üstlenilmiş olmasıdır. Tarımda Temmuz-Eylül döneminde esas maliyet dövizle bağlı olmayan hasat işçiliğidir ve döviz kurundaki artışın fiyatlara yansıyan kısmı çiftçinin üretim maliyetlerinden ziyade araçların nakliye vb. maliyetidir; hatta bu sebeple bu dönem aynı zamanda çiftçinin borç ödeme/çevirme dönemidir (BDDK, 2019).

Bunun incelenmekte olan mesele açısından birden fazla sonucu vardır. Birincisi, yakın gelecekte fiyat artışının sürmesi beklenmelidir zira tarımsal girdilerde döviz kuruna bağlı artış henüz maliyetlere tam anlamıyla yansımamıştır ve esas yansıtacağı dönem 2019 yaz hasadı olacaktır.

İkincisi, döviz kurundaki artışın normal koşullarda ihracat eğilimini güçlendirmesi zaten beklenecekken, 2018 ortasındaki artışın üretim maliyetlerini (en azından o yıl için) görece yükseltmemiş olması, ihracat açısından büyük bir fırsat yaratmış; çiftçiden Türk Lirası üzerinden görece ucuza alıp yurt dışına yüksek döviz kuru sayesinde ciddi bir normal dışı kâr elde ederek satmayı mümkün hale getirmiştir. 2018 Haziranında patates fiyatlarında yaşanan fiyat şoku ihracata yönelen (hatta bunun için devlet desteği de talep eden) toptancılığın ne gibi sonuçları olabileceğini gösteren erken bir tikel örnek teşkil etmiştir (*Hürriyet*, 2018). Grafik 3'te sunulan "Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık" ürünleri kategorisindeki ihracat miktar endeksi ise; Türkiye'de 2018 Kasımından bu yana yaşanan gıda fiyatlarındaki artışı açıklar niteliktedir. Görüleceği üzere 2018 ortası itibariyle tarımsal ürün ihracatında rekor kırılmıştır. Bu rekor, önceki yılın zirve noktası olan Aralık ayına göre 2018 Kasımında yüzde 21 miktar artışı anlamına gelmektedir. Nitekim bir gösterge olarak alınabilecek Akdeniz İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği yıllık raporunda (2019) önceki yıla göre miktar bazında yüzde 14, döviz bazında ise yüzde 5 düzeyinde ihracat artışı raporlanmaktadır. Ocak 2018-Ocak 2019 döneminde yıllık kur artışının yüzde 42 olduğu düşünüldüğünde, döviz bazında yüzde 5 artış, Türk Lirası bazında yüzde 49 artışa tekabül etmektedir.

Şekil 3.

Türkiye'nin Tarım, Hayvancılık ve Balıkçılık kategorisinde ihracat miktar endeksi (2010=100)

Kaynak: TÜİK (2019)

5. Sonuç

Bu çalışmada Türkiye’de yakın dönemde yaşanan (ve sürmekte olan) tarımsal ürün fiyatlarındaki artış, tarımsal üretimin ileri ve geri bağlantılarıyla Türkiye ekonomisinde sahip olduğu tarihsel konum ele alınarak açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın başlıca vurgularından biri, tarımsal ürün fiyatlarının (genelde yapıldığı üzere) yalnızca girdi maliyetleri dikkate alınarak sağlıklı biçimde incelenemeyeceği; fiyat oluşumunun arzı etkileyen tüm faktörlerin, Türkiye söz konusu olduğunda da bilhassa önemli bir faktör olan ihracatın dikkate alınmasının zorunlu olduğudur. Bu vurguyu mevcut vaka bağlamında güçlendiren bir olgu ise, döviz kurundaki artışın maliyet yükseltici etkisinin mevsimsel çevrim dolayısıyla henüz fiyatlara tam olarak yansımamış olması; ancak ihracat artırıcı etkisinin tarımsal ürün arzına yansımış olmasıdır.

Konu aynı zamanda canlı bir politik gündemdir. Tarım ve Orman Bakanlığı’nın yaşanmakta olan sürece müdahale amacıyla kurguladığı ve basına da yansıyan (Yıldırım, 2019A) “Tarımda Milli Birlik Projesi”nin detaylarına bakıldığında; Türkiye Varlık Fonu’na benzer bir işleyişe sahip (Yıldırım, 2019B), yüzde 50 hissesi tarım sektörünün büyük ölçekli müşterilerine ait olacak bir holding kurulması, tüm tarımsal üreticilerin kurulacak bir “Milli Birlik Kooperatifi”ne üye yapılması ve bu kooperatife söz konusu holdingin yüzde 35 hissesinin verilmesi, tarımsal tedarik zinciri lojistiğinin ise bir ölçüde kamu tarafından üstlenilmesi şeklinde özetlenebilecek bir modelle sorunun çözülebileceğinin düşünüldüğü anlaşılmaktadır.

Bu modelin eleştirisi başlı başına bir çalışma konusu olabilir, ancak ürün farklılıklarını dikkate almayan ve sayıları iki milyon üzerinde olan tarımsal üreticilerin karar alma süreçlerine nasıl dâhil olacağı açık olmayan⁹ bir kooperatife son tahlilde süreçte yüzde 35 oy hakkı veren bir modelin sınıfsal tercihi açıkça büyük sermayeden yanadır.

Bu kendi başına bir eleştiriden ziyade bir tespit konusu olabilir, ne var ki, büyük sermayenin hâkimiyetindeki piyasanın işleyişi tarımsal üretimin mevcut tıkanma noktasına gelmesinin temel sebebidir. Dolayısıyla ortada, şu ana kadar sorunun kaynağı olmuş öznenin çözücü özneye dönüştürülmesi gibi tuhaf bir çaba vardır. Mevcut planda kamu iktisadi teşekküllerinin kurulacak olan holdingdeki payı yüzde 15 olarak tasarlanmaktadır ve öngörülen hisse yapısında bu pay en küçük üçüncü ortak konumundadır. Gerçekte olacak olan ise tarım sektöründe tamamen söz sahibi olması öngörülen bir holdingin yüzde 50'sinin özel sektör, üreticilerin herhangi bir söz hakkı bulunmayacak olan bürokratik kooperatifleşmeyle birlikte de yüzde 50'sinin devlet tarafından idare edilmesi; tarımsal üretimi geliştirmekten ziyade düzenleyecek, sorunların kronik yapılarına dokunmayacak ancak kimi akut sonuçlarına müdahale edecek, bunu yaparken de büyük ölçekli sermayenin çıkarlarının zarar görmemesini gözetecek bir idari pratiğin benimsenmesidir.

Türkiye'de tarımın yapısal sorunları, sektörün mülkiyet yapısında bir dönüşüm olmaksızın çözülemez durumdadır. Tüm tarihsel ve güncel analiz bu yöne işaret etmektedir. Türkiye tarımının yapısal sorunlarının çözülmesi isteniyorsa, kamunun tarımdaki iktisadi varlığının kamulaştırmalar ve yeni kurumların oluşturulması yoluyla genişletilmesi, tarım sektörünün planlamasının bu iktisadi varlığa dayandırılması gerekmektedir. Kamulaştırmada öncelikli olan gübre üretimidir ancak tutarlı verisine ulaşılamayan tohumluk üretimi kesinlikle gündeme alınmalıdır.

Bunun dışında, tarımsal ürünlerin dolaşımında faaliyet gösterecek, gerektiğinde perakende satış da yapabilecek bir kamu kurumu oluşturulmalı, fiyat kontrolleri bu kurum aracılığıyla sağlanmalıdır. Bu kurum, aynı zamanda tarımsal ürün ihracatını düzenlemeli, bu alanda bir devlet tekeli oluşturulmalı, ya da en azından tarımsal ürünlerin ithalatı nasıl özel izin çerçevesinde gerçekleşiyorsa, ihracatı da benzer izinlere bağlanmalıdır. Bu, radikal bir öneri gibi görülebilir; ancak Türkiye tarımının ihracata katkısı nihayetinde yüzde 3 düzeyindedir. İhracat belirleniminden kurtarılmış bir tarımsal üretimin toplumsal refaha ve sanayileşmeye katkısı ise çok daha büyük olacaktır.

Kaynakça

- Akad, M.T. (1987). Kırsal kesime devlet müdahaleleri ve kooperatifler. *11. Tez* 7, s. 142-157.
- Akdeniz İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği (AKİB). (2019). *Yaş meyve ve sebze sektörü Türkiye geneli değerlendirme raporu: 2017/2018 Ocak-Aralık dönemi*. <http://www.akib.org.tr>.
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu (BDDK). (2019). *Aylık bülten*. (01/2002-03/2019 arası tümü). <http://www.bddk.gov.tr>.
- Boratav, K. (2004A). *Türkiye iktisat tarihi 1908-2002*. 9. Baskı. İstanbul: İmge.
- Boratav, K. (2004B). Cancun'daki tarım politikaları tıkanması üzerine çeşitlemeler. *Özgür Üniversite Forumu* 28, s. 12-25.

⁹ Ki, Türkiye'nin devlet destekli kooperatifçilik geçmişi üreticilerin karar alma süreçlerinde hiçbir söz sahibi olmadığı örneklerle doludur (Akad, 1987).

- Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). (2017). *Food price index*. <http://www.fao.org>.
- Hürriyet. (2018). Bakan Fakıbaba'dan "patates" açıklaması. (23.06.2018). <http://www.hurriyet.com.tr>.
- Martonaro, B., Sanfilippo, M. ve Haraguchi, N. (2017). What factors drive successful industrialization? Evidence and implications for developing countries. (Inclusive and Sustainable Industrial Development Working Paper Series WP 7/2017). Viyana: United Nations Industrial Development Organization. <https://www.unido.org/api/opentext/documents/download/9920891/unido-file-9920891>.
- Organisation for Economic Co-Operation and Development (OECD). (2019). *Producer support estimates*. <https://data.oecd.org>.
- Önal, N.E. (2010). *Anadolu tarımının 150 yıllık öyküsü*. İstanbul: Yazılama.
- Önal, N.E. (2017). Tarım ve köylülük "sorun"larına dair bir tartışma çerçevesi. *Praksis* 43(2017/1), s. 727-739.
- Önal, N.E. ve Özalp, B. (2018). Sustainability in agriculture and alienation in peasantry: Arguments derived from the case of Turkey. *Beykoz Akademi* 6(2), s. 158-168. <http://dx.doi.org/10.14514/BYK.m.26515393.2018.6/2.158-168>.
- Ricardo, D. (1997). Ekonomi politiğın ve vergilendirmenin ilkeleri. (Çev. T. Ertan). İstanbul: Belge.
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. (2015). *Tarımsal veriler*. https://www.tarimorman.gov.tr/Belgeler/SagMenuVeriler/Tarimsal_Veriler.pdf.
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. (2018). *Bitki besleme istatistikleri*. <https://www.tarimorman.gov.tr>.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2019). *Konularına göre istatistikler*. <http://www.tuik.gov.tr>.
- Ulukan, U. (2009). *Türkiye tarımında yapısal dönüşüm ve sözleşmeli çiftçilik: Bursa örneği*. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Yıldırım, A.E. (2019A). Tarımda Milli Birlik Projesi'ni açıklıyoruz. (17.04.2019). <http://www.tarimdunyasi.net>.
- Yıldırım, A.E. (2019B). Tarımda milli birlik, "deprem" etkisi yarattı. (18.04.2019). <http://www.tarimdunyasi.net>.

Ek-1: Seçilmiş tarımsal ürünlerin kişi başına üretimindeki değişim (1998-2001=100)

	98-01	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Buğday	100	95,4	91,9	100,3	101,5	93,3	79,3	80,8	92,3	86,9	94,9	86,3	93,5	79,5	93,3	83,9	86,5	79,3
Mısır	100	89,2	117,6	124,5	172,1	154,2	141,3	168,7	165,5	165,3	158,7	171,6	217,3	216,2	229,5	226,4	206,0	196,4
Çeltik	100	102,0	104,2	135,6	164,0	187,9	172,8	198,4	194,8	220,0	226,9	219,0	221,1	201,2	220,1	217,1	209,7	216,0
Patates	100	93,0	93,6	83,3	70,0	74,3	71,1	69,7	72,0	72,8	73,3	75,3	61,2	63,7	71,8	70,7	70,5	65,9
Soğan	100	86,9	73,3	84,4	84,6	71,3	74,1	79,0	71,8	72,7	80,7	64,6	70,0	64,9	67,2	74,8	75,8	66,3
Domates	100	105,7	108,6	103,1	108,4	105,0	104,6	114,2	110,2	101,5	109,5	111,5	114,6	113,4	119,1	117,4	117,2	110,2
Salatalık	100	96,6	101,9	97,4	97,4	99,2	90,9	90,4	92,0	90,8	90,0	88,5	88,0	88,1	89,0	87,3	86,9	86,7
Sivri Biber	100	120,0	121,3	62,1	64,3	66,2	61,1	61,1	61,8	66,0	70,1	71,6	73,5	69,5	69,5	72,2	69,6	67,6
Patlıcan	100	98,2	95,0	90,4	92,2	90,5	83,6	77,7	76,9	78,6	75,2	72,2	73,7	72,8	69,9	73,1	74,7	69,7
Lahana	100	97,2	97,5	76,6	74,4	75,0	68,6	71,1	73,0	69,5	69,5	66,3	67,6	66,1	68,1	68,6	67,1	65,7
Taze Fasulye	100	103,2	107,9	113,9	107,3	107,6	98,1	104,8	110,9	106,4	109,6	109,3	109,9	109,4	108,4	106,6	103,8	94,4
Nohut	100	110,7	101,0	103,1	98,6	89,5	81,0	82,0	87,8	81,6	73,8	77,5	74,7	65,5	66,1	64,5	65,8	87,0
Kuru Fasulye	100	104,1	102,9	101,7	84,4	77,7	60,4	59,8	69,2	80,0	74,3	73,1	70,4	76,6	82,6	81,5	81,8	74,3

Ek-1: Seçilmiş tarımsal ürünlerin kişi başına üretimindeki değişim (1998-2001=100; devam)

K. Mercimek	100	130,6	125,2	122,5	131,0	144,4	125,0	25,8	65,8	99,5	88,3	94,1	89,5	72,6	75,0	75,0	85,9	65,7
Portakal	100	110,2	108,9	111,9	122,9	129,0	118,4	116,9	136,5	136,1	135,7	128,6	136,2	134,2	135,2	135,8	141,3	135,9
Mandalina	100	107,7	99,2	119,5	125,9	137,6	127,9	128,3	141,6	141,5	141,6	140,3	149,1	163,5	178,2	203,3	232,7	244,3
Limon	100	108,1	111,9	120,6	119,1	139,3	126,2	128,6	147,8	146,2	144,7	128,4	129,6	127,7	130,4	145,8	170,4	183,6
Elma	100	86,8	101,4	80,9	97,8	75,2	91,2	91,8	100,6	92,6	94,0	100,1	107,0	83,7	85,5	96,1	98,3	116,0
Sofralık Zeytin	100	123,6	95,0	107,3	106,0	145,4	117,7	130,7	115,8	93,0	134,4	115,8	92,9	102,9	92,7	98,3	103,9	95,1
Yağlık Zeytin	100	160,3	58,7	139,1	91,6	137,0	69,3	105,0	90,4	111,4	126,7	139,7	132,4	135,0	130,3	128,5	160,0	103,3

Kaynak: TÜİK (2019)

Açıklama: Endekse baz teşkil etmesi için 1998-2001 yılları arasındaki dört yıllık üretimin ortalaması alınmıştır. Sonrasında her yıl için hesaplanan kişi başı üretim bu baz dikkate alınarak endekslenmiştir. Tabloda gri taranmış yıllarda ilgili üründe kişi başı üretim miktarı baz alınan dönemin ortalama üretiminin altında kalmıştır.